





مؤسسه پژوهشی ملی اسلامیات
National Research Institute for Islamic Studies

نامه بایسنغر

(سال نامه علمی - پژوهشی)

صاحب امتیاز: مؤسسه پژوهشی بایسنغر

مدیر مسئول و سردبیر: دکتر خلیل الله افضلی

مدیر داخلی: مسعود امینی

دستیار سردبیر: سیندخت تمنا

پوشه و برگ آرا: حسین علی ابراهیمی

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲ خورشیدی

شمارگان: ۵۰۰ جلد

رویه نامه: عبارت دعایی «هرات صانها الله عن الآفات و النکبات» و نظایر آن نوشته کاتبان گوناگون

نشانی پخش:

■ افغانستان، هرات، شهر نو، ضلع شمالی ارگ، پلاک ۱، ساختمان باغ شهر، مؤسسه پژوهشی بایسنغر

شماره های تماس: ۰۰۹۳۷۹۹۸۳۵۱۹۲ | ۰۰۱۴۲۴۵۰۲۹۳۲۱



شماره سوم نامه بایسنغر با حمایت مالی آژانس کمک و همکاری جمهوری ترکیه (تیکا) در هرات منتشر شده است.



مؤسسہ پژوهشی بایسنغر

نامهٔ بایسنغر

(سال نامهٔ علمی - پژوهشی)

(۳)

۱۴۰۲ خورشیدی

این شماره از مجله در پایگاه اینترنتی مؤسسہ پژوهشی بایسنغر به نشانی زیر قابل دسترس است:

WWW.BAYSUNGHUR.ORG

راه‌نمای نگارش مقاله

۱. مقاله باید حاصل پژوهش علمی نویسنده/نویسندگان دربارهٔ زبان و ادبیات فارسی و تاریخ خراسان کهن با تأکید بر پژوهش‌های مربوط به هرات باشد و در هیچ مجله یا مجموعه‌ای به چاپ نرسیده یا برای آن‌ها ارسال نشده باشد.
۲. مقاله به ترتیب باید شامل چکیده (۵ تا ۸ سطر) کلیدواژه‌ها (حداکثر ۵ واژه)، مقدمه (پرسش تحقیق، پیشینهٔ تحقیق، روش و منابع)، بحث و بررسی و نتیجه باشد و از ۱۵ صفحهٔ A۴، ۲۵ سطر تجاوز نکند.
۳. ارسال چکیدهٔ انگلیسی در صفحه‌ای جداگانه همراه با مشخصات نویسنده یا نویسندگان الزامی است.
۴. منابع مورد استفاده در پایان مقاله و براساس ترتیب الفبایی نام خانوادگی نویسنده به شرح زیر آورده شود:
کتاب: نام خانوادگی، نام، (تاریخ انتشار)، عنوان مقاله (داخل (۱))، نام نشریه، دوره/سال، شماره، شمارهٔ صفحات مقاله.
مجموعه‌ها: نام خانوادگی، نام، (تاریخ انتشار)، عنوان مقاله (داخل (۱))، نام ویراستار یا گردآورنده، نام مجموعه مقالات، محل نشر: نام ناشر، شمارهٔ صفحات مقاله.
سایت‌های اینترنتی: نام خانوادگی، نام نویسنده، تاریخ استفاده از سایت اینترنتی (داخل [])، عنوان موضوع (داخل (۱))، نشانی سایت اینترنتی.
۵. ارجاعات در متن مقاله به صورت پانویس (نام خانوادگی، نام، نام کتاب یا مقاله، تاریخ انتشار، شمارهٔ صفحه) نوشته شود.
۶. نقل قول‌های مستقیم بیش از ۵ سطر در صورت جدا از متن با فرورفتگی (نیم سانتیمتر) از دو طرف درج شود.
۷. توضیحات تکمیلی و معرفی منابع بیشتر در پیوند به موضوعات مختلف، در

یادداشت‌های مقاله ارائه شود.
۸. مقاله بر اساس شیوه‌نامه مؤسسه پژوهشی بایسنگرکه در وب‌سایت مؤسسه قابل دسترس است، تنظیم شود. در صورت لزوم، مجله در ویرایش ادبی مقالات بدون تغییر محتوای آن آزاد است.

فهرست

- راه‌نمای نگارش مقاله ۵
- سرنامه ۱۱
- بخش نخست؛ جست‌وجو** ۱۷
- پیوند داستان سرایی عامه و مذهب عامیانه: بررسی نقش بی‌بی سستی در ابومسلم‌نامه ۱۹
دکتر آمنه ابراهیمی
- معروف بغدادی و نخستین فعالیت‌های کارگاه بایسنغر میرزا ۳۹
دکتر شیوا میهن
- محزّر مجالس العشّاق؛ سلطان حسین بایقرا ۸۳
دکتر مهدی بیلاقی
- آئینه‌شاهی؛ واکاوی اندیشه مولانا حسین واعظ کاشفی در تکوین مکتب سیاسی هرات ۱۱۱
دکتر داوود عرفان
- آگاهی‌های تازه درباره‌ی امیر جمال الدین عطاء الحسینی ۱۳۳
دکتر خلیل‌الله افضلی
- مقایسه‌ی افسانه‌ها و حکایت‌های مقدمه‌ی شاهنامه‌ی بایسنگری با روایت‌های شفاهی ۱۷۳
دکتر محمد جعفری قنواتی
- پژوهشی در آب‌انبارهای محله‌ی قضاّت در شهر کهنه‌ی هرات ۱۸۵
غلام‌محمد عاصم و دکتر تتسویا اندو | برگردان از انگلیسی؛ طه آور
- جعفر بایسنگری؛ حیات، هنر و شیوه ۲۰۹
سید امیر منصوری
- اولنگ‌اولنگ، ترانه‌ی مراسم عروسی مردم هرات ۲۴۷
دکتر اسدالله شعور



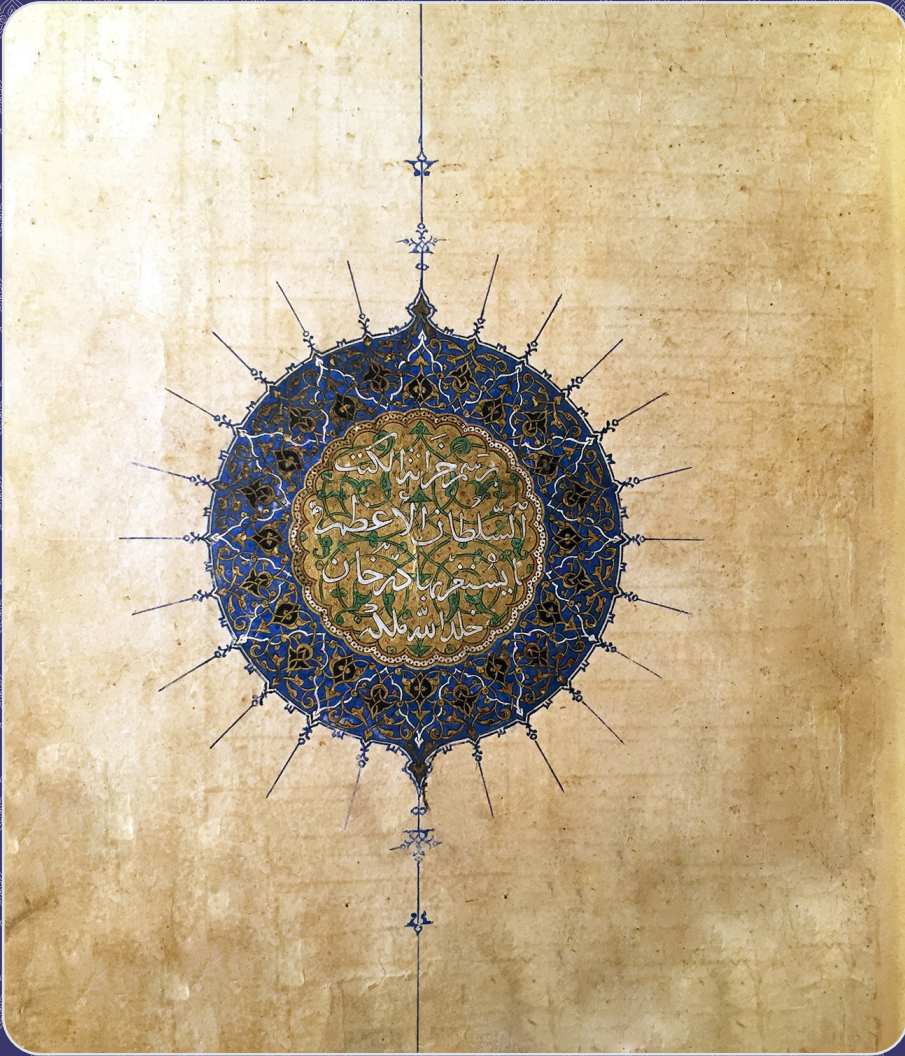
- آرامگاه محمد غازی در فوشنج ۲۸۱
 دکتر برنارد اوکین | برگردان از انگلیسی: سیندخت تمنا
- تکمله‌ای بر مقاله «آرامگاه محمد غازی در فوشنج» و آخرین مرمت این بنا ۳۱۵
 سیندخت تمنا
- بخش دوم؛ هرات‌شناسی** ۳۲۷
- تذکره الصالحین یا حصه سوم رساله مزارات هرات ۳۲۹
 دکتر محمد شعیب مجددی
- مقامات مولانا کلان زیارتگاهی ۳۴۹
 دکتر عارف نوشاهی
- دو فرمان سلطان حسین بایقرا در آرشیو ملی افغانستان در کابل ۳۷۷
 دکتر شیوان ماهندرا راجا | برگردان از انگلیسی: معصومه نظری
- نگاهی به کتاب مروارید خراسان؛ تاریخ هرات ۴۰۱
 رادک سیکورسکی | برگردان از انگلیسی: دکتر سید رضا کاظمی
- نگاهی به کتاب مروارید خراسان؛ تاریخ هرات ۴۰۹
 دکتر کریستینا نوله کریمی | برگردان از انگلیسی: دکتر سید رضا کاظمی
- نگاهی به کتاب تاریخ هرات از چنگیزخان تا امیر تیمور ۴۱۳
 دکتر شیوان ماهندرا راجا | برگردان از انگلیسی: سید وهاب فروغ طبیبی
- بازتاب اندیشه‌های جامی در آثار منطقه ۴۲۳
 دکتر محمد افضلی
- معرفی کتاب قدرت، سیاست و مذهب در ایران عهد تیموری ۴۳۵
 دکتر داوود عرفان
- مرواریدی در هرات ۴۴۳
 دکتر اسراء السادات احمدی
- کتابخانه‌های آبدان مسجد جامع هرات ۴۵۱
 دکتر خلیل‌الله افضلی
- از نامه ادبی هرات ۴۵۷
 عبدالغفور سنگانی
- جایابی باغ نعمت‌آباد و بناهای بازمانده از آن ۴۶۵
 مسعود امینی
- خانقاه پوران ۴۸۷
 حمیدالله کامگار



۴۹۵	بخش سوم؛ هریوکان
۴۹۷	پهلوان محمد ابوسعید و ترجمه فارسی رساله حالات پهلوان محمد مقدمه: مسعود امینی برگردان رساله از ترکی جغتایی: احمد حسینی مروی
۵۲۱	بخش چهارم؛ عرضه داشت
۵۲۳	گزارش کاری مؤسسه پژوهشی بایسنغر
۵۳۳	بخش پنجم؛ تازه درگذشتگان
۵۳۵	غلام حیدر اسیر هروی
۵۳۹	محمد آصف فکرت هروی
۵۴۳	فضل الله زرکوب
۵۴۹	دکتر اسدالله حبیب
۵۵۵	عبدالله سمندر غوریانی
۵۶۵	عبدالکریم تمنا
۵۶۹	محمد شاه واصف باختری
۵۸۱	گزارش مختصری از برنامه های بازسازی دفتر تیکا در هرات

نامه بایسنغر، شماره سوم، ۱۴۰۲ خورشیدی

بخش نخست! جست و جو



گلستان سعدی، ۸۳۰ ق.، کتابت جعفر تبریزی، شماره ۱۱۹، per. کتابخانه چسترییتی،
دابلین، ایرلند.

پژوهشی در آب‌انبارهای محله قضاات در شهر کهنه هرات

غلام محمد عاصم^۱ و دکتر تتسویا اندو^۲

برگردان از انگلیسی: طه آور^۳

چکیده

آب‌انبارهای شهری از لحاظ تاریخی عنصر ضروری شهر کهن هرات، شهری در مسیر دیرینه تجارت در منطقه بوده است. این مقاله در نظر دارد توزیع جغرافیایی آب‌انبارها را بر اساس منابع تاریخی موجود، پژوهش میدانی و گفت‌و شنود با باشندگان، بازتولید کند و چگونگی توسعه آب‌انبارها و شبکه آن‌ها را در اندرون شهر تحلیل نماید. تمامی ۱۱ آب‌انبار موجود در این محله اندازه‌گیری شده و گونه‌شناسی شکل‌های معماری آن‌ها برای روشن شدن توسعه تاریخی تحلیل گردیده است. منابع (دیتا) مورد استفاده برای این جستار شامل اسناد و منابع فارسی، نقشه‌های تاریخی و عکس‌های ماهواره‌ای و پژوهش‌های میدانی می‌باشد.

واژگان کلیدی: شهر کهنه هرات، آب‌انبار، محله قضاات، شبکه آبرسانی، گونه‌شناسی (تایپولوژی)

معرفی

هرات شهری در امتداد یک مسیر تجارتهی کهنی ست که هند و ایران را به هم وصل می‌کند و در وادی محصورشده توسط کوه‌ها واقع شده است (شکل ۱). خشکی آب و هوای این منطقه همواره باعث مشکلات کم‌آبی گردیده، بنا بر این مدیریت آب یکی از عناصر ضروری برنامه‌ریزی از زمان تأسیس شهر بوده است. اسناد تاریخی حاکی از آن است که فرایندهای مدیریت آب، کندن جوی‌ها و کاریز و اجرای تقسیمات آب بر مبنای حقایق در این شهر حداقل از سه هزار سال پیش آغاز شده است.^۴ حافظ‌ابرو، جغرافی‌دان سده نهم هجری

۱. دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد دانشکده مهندسی و علوم دانشگاه ریوکیوس جاپان - asim41000@yahoo.com

۲. استاد دانشکده مهندسی عمران و معماری دانشگاه ریوکیوس جاپان - tando@tec.u-ryuky.ac.jp

۳. کارشناس ارشد مهندسی عمران از دانشگاه آی‌آی‌تی هند - taha.aawar@gmail.com

۴. اسپندیار، یحیی حازم، علم آبیاری در هرات، ۱۳۹۴، ص ۲.



قمری، از نُه بلوک (جوی اصلی) در دو طرف هری رود نام می‌برد،^۱ در حالی که ابونصری هروی موجودیت ده بلوک را یادآور می‌شود.^۲ یکی از آن‌ها جوی انجیل بود که آب شهر کهنه هرات و روستاهای اطراف آن را تأمین می‌کرد و این آب از جوی انجیل به محله قطیپچاق در داخل شهر کهنه هدایت می‌شد. با گسترش رباط‌ها و کاروان‌سراها در منطقه، آب‌انبارها نیز توسعه یافت. هنگامی که خارجی‌ها به هرات سفر می‌کردند با تعجب به سازه‌های قابل توجهی که در میان آن‌ها آب‌انبارها بود، می‌نگریستند. ایجاد آب‌انبارها این امکان را برای مردم فراهم می‌کرد که بتوانند در مصرف آب صرفه‌جویی کنند و به آب نسبتاً سرد و سالم دسترسی داشته باشند. با این که آب‌انبارها از سازه‌های مهم و حیاتی در هرات بوده‌اند، متأسفانه پژوهش‌های اندکی درباره آن‌ها انجام شده‌است. نخستین پژوهش توسط اسکار فون نیدرمایر^۳ یک افسر آلمانی انجام شد. وی در نقشه شهر کهنه که در حدود سال‌های ۱۲۹۵ تا ۱۲۹۶ ش. / ۱۹۱۶ تا ۱۹۱۷ م. کشیده بود، ۲۰ آب‌انبار را مشخص کرد. دومین تحقیق جامع در مورد آب‌انبارها توسط محمدمحسن صابر هروی (۱۳۰۶ تا ۱۳۵۹ ش.) انجام شده‌است. اثر او با عنوان *حوض‌نامه* در دهه ۱۳۵۰ ش. تکمیل شد اما تا سال ۱۳۸۴ ش. و پس از مرگش منتشر نشد. در این کتاب ۸۶ آب‌انبار در هرات معرفی شده که از آن جمله ۱۶ مورد در شهر کهنه واقع‌اند. این کتاب همچنین موقعیت آب‌انبارها، بنای نخستین، شکل و روش ساخت آن‌ها را توضیح می‌دهد. متأسفانه این کتاب حاوی هیچ تصویری (نقشه یا عکس) نیست. سپس محمدمسعود رجایی، شاعر و پژوهشگر، تحقیقاتی را صرفاً بر روی آب‌انبارهای شهر کهنه انجام داد و در فصل *نامه هرات باستان* مقاله‌ای با تصویر ۱۶ آب‌انبار با توضیحات، نقشه‌ها و نقشه‌های پلان و مقطع نوشت.^۴ عبدالواسع نجیمی نیز مطالعه جامعی در مورد هرات انجام داد و در سال ۱۳۶۷ ش. / ۱۹۸۸ م. کتابی با عنوان *هرات؛ شهر اسلامی* منتشر کرد. او ۲۲ آب‌انبار را در نقشه خود شناسایی کرد.

سرانجام بنیاد فرهنگی آغاخان (از این پس آغاخان) یک پروژه گسترده بازسازی در شهر کهنه را در دهه ۱۳۸۰ (۱۳۸۴ تا ۱۳۸۹ خورشیدی) انجام داد. این پروژه شامل مرمت ارگ هرات (معروف به قلعه اختیارالدین)، گازرگاه، کوچه‌های مختلف، ساختمان‌های مسکونی و عمومی و آب‌انبارها بود. آغاخان هشت آب‌انبار را در شهر کهنه بازسازی کرد که همه آن‌ها از آن زمان به خوبی نگهداری شده‌اند. گزارش کار آن‌ها در کتابی با عنوان *افغانستان؛ حفظ میراث تاریخی* در سال ۱۳۹۶ ش. منتشر شد. تاریخچه، ویژگی‌ها، روند مرمت، نقشه‌ها و

۱. حافظ‌ابرو، شهاب‌الدین عبدالله، *جغرافیای حافظ‌ابرو* (قسمت ربع خراسان؛ هرات)، به کوشش مایل هروی، ۱۳۴۹، ص ۱۶.

۲. اسپندیار، یحیی حازم، *علم آبیاری در هرات*، ۱۳۹۴، ص ۵.

3. Oskar Ritter von Niedermayer (1885 - 1945)

۴. رجایی، محمدمسعود، «حوض‌های سرپوشیده هرات»، *مجله هرات باستان*، سال پنجم، شماره ۴، ۱۳۶۳، صص ۴۵ - ۸۲.





بخش‌هایی از چهار آب‌انبار (ملک، وزیر، قاضی و چارسو) درین کتاب شرح شده‌است. این پژوهش با هدف بررسی تاریخچه، پیشینه، توسعه، توضیح موقعیت و گونه‌شناسی آب‌انبارها انجام گردیده‌است. توزیع جغرافیایی (جایابی در نقشه) از طریق منابع تاریخی مکتوب، نقشه‌ها و تصاویر ماهواره‌ای تعیین شده و گونه‌شناسی از طریق بررسی‌های میدانی، اندازه‌گیری و عکس‌ها مشخص شده‌است. این مقاله در مقایسه با مطالعات قبلی، با مراجعه به تحقیقات گذشته و انجام بررسی‌ها و پژوهش‌های میدانی، تمایزهای زیر را داراست:

۱. همه آب‌انبارهای شهر کهنه را به طور جامع پوشش می‌دهد. ۲. روند توسعه شهر کهنه را بر اساس استقرار و احیاء این آب‌انبارها و توسعه شبکه‌های آب مورد توجه قرار می‌دهد. ۳. یافته‌های این پژوهش شامل نقشه‌هایی است که موقعیت و ساختار موجود آب‌انبارها را نیز نشان می‌دهد.

۲. پراکندگی (توزیع جغرافیایی) و ویژگی‌های آب‌انبارها در شهر کهنه

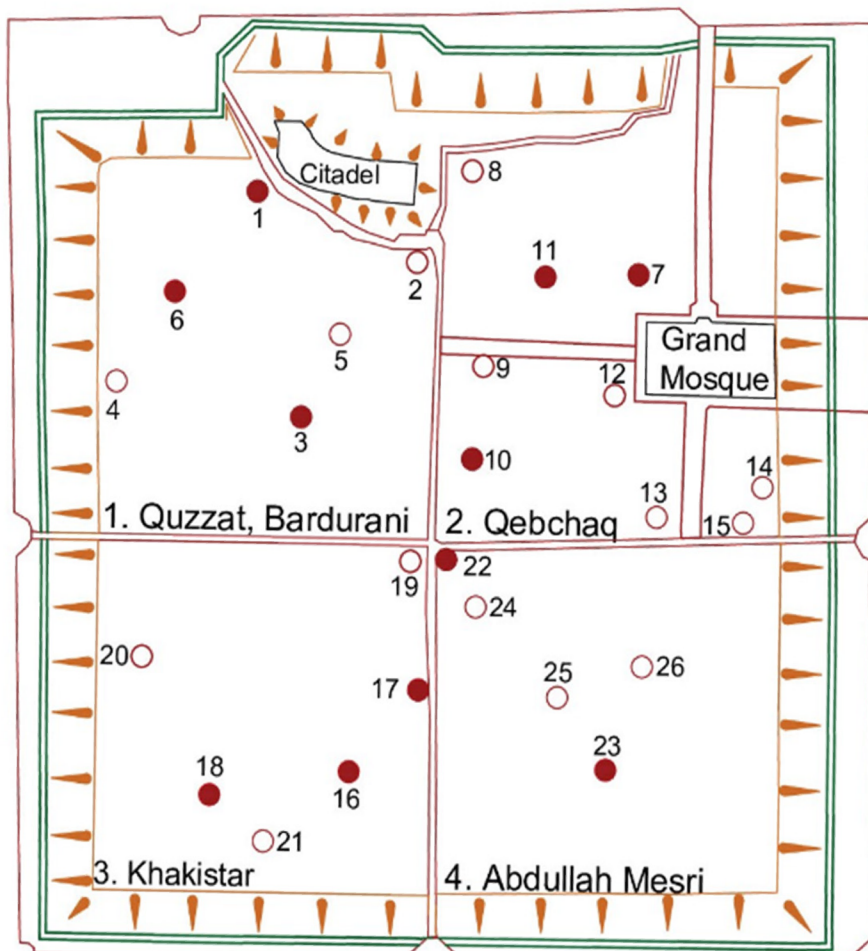
۲-۱. پیشینه تاریخی و توزیع آب‌انبارها

آن‌گونه که قبلاً توضیح داده شد، مطالعاتی توسط چهار پژوهشگر بر روی آب‌انبارها در شهر کهنه هرات انجام شده‌است. ما درین جا یافته‌های آن‌ها را ادغام، یک جا و نقشه برداری کردیم که در مجموع ۲۶ آب‌انبار در درون شهر کهنه شناسایی شد (جدول ۱ و شکل ۲).

نیدر مایر ۲۰ آب‌انبار را در نقشه شهر کهنه هرات مشخص کرده‌است. صابر هروی ۱۶ آب‌انبار را بدون ترسیم نقشه‌های افقی و عمودی در شهر کهنه معرفی می‌کند. مسعود رجایی همچنین ۱۶ آب‌انبار را جایابی و آن‌ها را در نقشه دستی خودش نشانه‌گذاری کرده‌است و اخیراً عبدالواسع نجیمی ۲۲ آب‌انبار را در نقشه شهر کهنه گنجانیده‌است. نجیمی نوشته که دو آب‌انبار موجود (۷ و ۱۰) از میان رفته‌است. بر اساس اسناد موجود در جدول ۱، از ۲۶ آب‌انبار، ۱۱ آب‌انبار (۴۲٪) هنوز هم بر جای است و ۱۵ آب‌انبار (۵۸٪) تخریب شده‌است. ما توانستیم برای ۱۸ آب‌انبار معلومات تاریخی (متن) و برای چهار آب‌انبار تنها نام آن‌ها (۴، ۲۴، ۲۵ و ۲۶) را پیدا کنیم. ده آب‌انبار توسط چهار پژوهشگر، پنج آب‌انبار توسط سه پژوهشگر و هشت آب‌انبار توسط تنها دو پژوهشگر ثبت گردیده‌اند. سه آب‌انبار باقی‌مانده توسط سه پژوهشگر مختلف هر یک، یکی از آن‌ها را ثبت و گزارش داده‌اند.

۲-۲. اطلاعات عمومی در مورد آب‌انبارها در شهر کهنه با استناد به منابع تاریخی

برای نشان دادن دوره‌های تاریخی، این اختصارات را برگزیدیم: ۱. (BK) پیش از ملوک کرت؛ ۲. (K) ملوک کرت (۶۴۳ تا ۷۸۳ ق.م)؛ ۳. (T) تیموریان (۷۷۱ تا ۹۱۳ ق.م)؛ ۴. (S) صفویان (۹۰۷ تا ۱۱۴۸ ق.م). ۵. (D) دزانیان (۱۱۶۰ تا ۱۲۰۵ ق.م).



کوتاه‌نوشت‌ها

پیش از ملوک کرت	BK
ملوک کرت	K
پیش از تیموری	BT
دوره تیموری	T
پس از تیموری	AT
دوره صفوی	S
دوره دزانی	D

نشانه‌ها

آب‌انبار موجود	●
آب‌انبار تخریب‌شده	○
خیابان	══
بارو	🚧🚧🚧
خندق	══



شکل ۱. جای آب‌انبارها در نقشه شهر کهنه





۱- مجموعه ملک (بنای نخستین: پیشاکرت و کرت؛ مرمت: تیموری): موقعیت این آب‌انبار در مقابل دروازه غربی ارگ در گذر ملک محله قضاات (بردرا نی) است. پیدایش این آب‌انبار به زمان تأسیس ارگ در سال‌های ۳۳۰ قبل از میلاد بر می‌گردد. صابر هروی ادعا می‌کند که این آب‌انبار کاملاً شبیه ساختمان‌های دوره ملوک کرت است اما نویسندگان دیگر این را از سازه‌های غوریان (۵۴۳ تا ۶۰۸ ق.م)، قبل از ملوک کرت، می‌دانند. این آب‌انبار در زلزله ۸۹۰ ق. آسیب دید و توسط شخص نیکوکاری به نام سعدالله بازسازی شد.^۱ با توجه به مرمت آغاخان در سال ۱۳۸۴ ش. اکنون در وضعیت خوبی قرار دارد.

۲- مجموعه پای حصار (بنای نخستین: پیشاکرت): این مجتمع در شرق مسجد جامع خرقه شریف در نزدیکی ارگ در محله قضاات، قدیمی‌ترین بخش شهرکهنه، قرار داشت (شکل ۲). به روایت فکری سلجوقی پیشینه این آب‌انبار به سلسله سلجوقیان (۴۲۵ تا ۵۹۰ ق.م) می‌رسد.^۲ به گفته ساکنان محل، بقایای این آب‌انبار در دهه ۱۳۶۰ ش. در جریان جنگ افغانستان و شوروی سابق ویران شده است. اکنون از محل آب‌انبار مذکور به عنوان دکان‌های مردم استفاده می‌شود.

۳- مجموعه رخبند (بنای نخستین: پیشاکرت؛ مرمت: صفوی): موقعیت این مجموعه در مرکز محله قضاات است. این بنا شامل مسجد، قبرستان و آب‌انبار است و به نام‌های رخبند، قاضی، عطارباشی یا بردرانی‌ها معروف است. بر اساس کتیبه روی مزار مجموعه، این مجموعه در سال ۲۳۱ ق. ساخته شده است. آب‌انبار این مجموعه که به آب‌انبار/حوض قاضی شهرت دارد، توسط عطارباشی در سال ۱۱۰۹ ق. در زمان صفویان در محل نخستین خود بازسازی شد.^۳ بازسازی مجدد این آب‌انبار توسط آغاخان در سال ۱۳۸۷ ش. صورت گرفت که اکنون از وضعیت خوبی برخوردار است.

۴- آب‌انبار/حوض بی‌بی نور/حور (بنای نخستین: کرت): نیدر مایر جای این آب‌انبار را در کنار زیارتگاه بی‌بی نور در نزدیکی دروازه عراق، قسمت غربی محله قضاات (بردرا نی) ترسیم می‌کند.

باور بر این است که پل مالان توسط بی‌بی نور ساخته شده است.^۴ علاوه بر این، ساکنان معتقدند که بی‌بی حور و بی‌بی نور در ساخت پل مالان به سلطان سنجر (۴۹۰ - ۵۵۲ ق.م)

۱. صابر هروی، محمد محسن، حوض‌نامه هرات، ۱۳۸۴، صص ۴۳ - ۴۴.

۲. فکری سلجوقی، عبدالرئوف، هرات‌نامه، ۱۳۹۰.

۳. فکری سلجوقی، عبدالرئوف، رساله مزارات هرات، ۱۳۶۸، ص ۵۲.

۴. احاراری، عبدالکریم، رساله مزارات با برکات هرات، ۱۳۱۰، ص ۷۶؛ فکری سلجوقی، عبدالرئوف، رساله مزارات هرات،



کمک کردند و ممکن است که این آب انبار را نیز ساخته باشند.

۵- مجموعه بابا ولی مست (بنای نخستین: کرت): این مجتمع در جنوب ارگ در محله قضاات قرار دارد که در زمان ملوک کرت ساخته شده است. باور بر این است که ساکنان محل مذکور، این مجموعه را که متشکل از زیارتگاه، مسجد و آب انبار است، در زمان ملوک کرت به افتخار بابا ولی که در سال ۶۱۸ق. در برابر ارتش چنگیزخان جنگیده و بعداً به قتل رسیده است، ساخته اند.

۶- آب انبار و مسجد حاجی سرور (بنای نخستین: تیموری و صفوی؛ مرمت: دزانی): محل این آب انبار در قسمت جنوب غربی محله قضاات است. بر اساس کتیبه مسجد، آب انبار در اواخر سده شانزدهم میلادی ساخته شده است.^۱ حاجی سرور در سال ۱۳۰۲ش. مسجد و آب انبار را مرمت می کند.^۲ این آب انبار اکنون وضعیت نامناسبی دارد و نیازمند مرمت فوری است.

۷- آب انبار / حوض گُدام (بنای نخستین: کرت و صفوی؛ مرمت: ۱۲۹۷ق.). این آب انبار در حدود ۲۰۰ متری شمال مسجد جامع در محله قطبچاق قرار گرفته است. بر اساس اطلاعات درج شده در کتیبه بنا، آب انبار مورد بحث به اهتمام و سرمایه حسن خان شاملو (از این پس حسن خان) والی هرات و بیگلربیگی خراسان بین سال های ۱۰۲۸ تا ۱۰۵۰ق. ساخته شده است. این آب انبار قدیمی تر از دیگر آب انبارهای شهر کهنه به نظر می رسد و ساختار آن شبیه حوض های دوره آل کرت است. در دوره های بعدی بارها بازسازی شده و از جمله ساکنان نیکوکار محل آن را در سال ۱۲۹۷ق. بازسازی کردند. در حال حاضر این آب انبار در وضعیت نامناسبی قرار دارد و نیازمند مرمت فوری است.

۸- هوشمندخان/هزاره ها (بنای نخستین: کرت): موقعیت این آب انبار در ضلع شرقی ارگ در محله قطبچاق بود. این آب انبار که از خشت پخته ساخته شده بود، تا دهه ۱۳۰۰ش. وجود داشت. صابر هروی آن را به عنوان یکی از قدیمی ترین آب انبارهای سده های گذشته، شاید دوره آل کرت یا پیش از آن، ثبت کرده است.^۳ آب انبار و خانه های اطراف آن در سال ۱۳۲۱ش. تخریب و به بوستان پای حصار تبدیل شد.^۴ ساکنان بر این باورند که این آب انبار در زمان ملوک کرت، وقتی که هزاره ها و مغول ها در هرات ساکن شدند، ساخته شده بود.

۱. صابر هروی، محمد محسن، حوض نامه هرات، ۱۳۸۴، ص ۴۸.

۲. رجایی، محمد مسعود، «حوض های سرپوشیده هرات»، مجله هرات باستان، سال پنجم، شماره ۴، ۱۳۶۳، صص ۴۵ - ۸۲.

۳. همان، ص ۵۲.

۴. رجایی، محمد مسعود، «حوض های سرپوشیده هرات»، مجله هرات باستان، سال پنجم، شماره ۴، ۱۳۶۳، صص ۴۵ - ۸۲.





۹- آب‌انبار/حوض برده (بنای نخستین: کرت/تیموری؛ مرمت: ۱۳۱۸ق.): موقعیت این آب‌انبار در مرکز محله برده‌فروشان قطبیچاق بود. بنای نخستین این آب‌انبار به دوره ملوک کرت یا اوایل تیموریان (دوره شاهرخ) مربوط می‌شود. این آب‌انبار در سال ۱۳۱۸ق. بازسازی شد و تا سال ۱۳۵۵ش. مخروبه‌های آن موجود بود.^۱ پس از آن، محل این آب‌انبار به زمین مسطح تبدیل شد.^۲

۱۰- آب‌انبار/حوض پهلوان و مسجد صادقیه (بنای نخستین: صفوی؛ مرمت: درانی): موقعیت این آب‌انبار در قسمت جنوب غربی محله قطبیچاق است. این آب‌انبار توسط قطب‌الدین پهلوان از شخصیت‌های مهم نظامی صفویان ساخته شد.^۳ در سال ۱۲۳۷ق. توسط رحیم‌خان در دوره درانی‌ها مرمت گردید.^۴ این آب‌انبار دارای پلانی مستطیل شکل با سقف تاق ضربی است که از ویژگی‌های معماری دوره صفوی می‌باشد. با توجه به بازسازی انجام شده توسط آغاخان در سال ۱۳۸۷ش. اکنون در شرایط خوبی قرار دارد.

۱۱- آب‌انبار/حوض سلطان سید احمد کبیر، مجموعه داک‌خانه (بنای نخستین: پیشاکرت و صفوی؛ مرمت: درانی): این مجتمع در قسمت شمالی محله قطبیچاق است. بنابر کتیبه آن، این آب‌انبار و مسجد در سال ۱۰۴۳ق. توسط حسن‌خان در زمان صفویان ساخته/بازسازی شده است. یک مرمت دیگر هم در سال ۱۳۰۸ش. انجام شد.^۵ برخی از پژوهشگران محلی معتقدند که آب‌انبار ⑪ یکی از قدیمی‌ترین آب‌انبارها در شهر کهنه است اما هیچ مدرک تاریخی وجود ندارد. حسن‌خان احتمالاً آب‌انبار را بازسازی یا مرمت کرده است. با توجه به مرمت‌های انجام شده توسط آغاخان در سال ۱۳۸۸ش. وضعیت خوبی دارد.

۱۲- آب‌انبار/حوض چهارباغ (بنای نخستین: درانی): موقعیت این مجموعه در نزدیکی مسجد جامع در محله قطبیچاق بوده است. این آب‌انبار در زمان وزیر یارمحمدخان (د. ۱۲۶۶ق.) ساخته شد. مجموعه‌ای از ساختمان‌های دو طبقه‌ای با اتاق‌های زیاد در کنار آب‌انبار ایجاد شده بود که تا سال ۱۳۱۵ش. مجتمع اداری دارالحکومه هرات در آن جا مستقر بود.^۶ این آب‌انبار، به عنوان آب‌انبار سرپوشیده بزرگ و بادوام سده‌های ۱۷ و ۱۸ میلادی مطرح بود.^۷ به گفته ساکنان محلی، این آب‌انبار در دهه ۱۳۶۰ش. در جریان جنگ با اتحاد جماهیر شوروی تخریب شد.

۱. صابر هروی، محمد محسن، حوض‌نامه هرات، ۱۳۸۴، صص ۵۵ - ۵۶.

۲. رجایی، محمد مسعود، «حوض‌های سرپوشیده هرات»، مجله هرات باستان، سال پنجم، شماره ۴، ۱۳۶۳، صص ۴۵ - ۸۲.

۳. صابر هروی، محمد محسن، حوض‌نامه هرات، ۱۳۸۴، ص ۴۱.

۴. رجایی، محمد مسعود، «حوض‌های سرپوشیده هرات»، مجله هرات باستان، سال پنجم، شماره ۴، ۱۳۶۳، صص ۴۵ - ۸۲.

۵. همان.

۷. صابر هروی، محمد محسن، حوض‌نامه هرات، ۱۳۸۴، ص ۴۷.



- ۱۳- هیچ‌گونه اطلاعاتی در منابع تاریخی در خصوص این آب‌انبار در دسترس نیست (فقط در روی نقشه مشخص شده است).
- ۱۴- هیچ‌گونه اطلاعاتی در منابع تاریخی در خصوص این آب‌انبار در دسترس نیست (فقط در روی نقشه مشخص شده است).
- ۱۵- هیچ‌گونه اطلاعاتی در منابع تاریخی در خصوص این آب‌انبار در دسترس نیست (فقط در روی نقشه مشخص شده است).
- ۱۶- مجموعه نقاشی (بنای نخستین: تیموری): این مجموعه در قسمت جنوب شرقی محله خاکستر یا خاک برسر موقعیت دارد. این آب‌انبار توسط بایسنغر میرزا (۷۹۹ - ۸۳۷ ق.) در دوره تیموری ساخته شد. بر روی دیوارها و سقف داخلی، تصاویری از مراسم حکومتی کشیده شده است.^۱ اخیراً از آب‌انبار این مجموعه به عنوان یک مرکز آموزشی برای آموزش شاگردان مسجد استفاده می‌شود. با توجه به بازسازی انجام شده توسط آغاخان در سال ۱۳۸۷ ش.، آب‌انبار مذکور دارای وضعیت خوبی می‌باشد.
- ۱۷- آب‌انبار/حوض وزیر (بنای نخستین: تیموری/صفوی): این آب‌انبار در ۲۰۰ متری جنوب چارسو، درست در بازار قندهار در قسمت حاشیه شرقی محله خاکستر قرار دارد. مورد بنای این آب‌انبار نظرات مختلفی وجود دارد. در کتیبه آن، سال ساخت آب‌انبار ۱۰۶۴ ق. در زمان صفویان قید شده است^۲ اما صابر هروی با استناد به اشارات متعدد اظهار می‌دارد که امیر علی شیر نوایی آن را در زمان تیموریان با نقاشی‌ها و طرح‌های زیبایی ساخته است.^۳ با توجه به بازسازی انجام شده توسط آغاخان در سال ۱۳۸۷ ش.، اکنون در شرایط خوبی قرار دارد.
- ۱۸- مجموعه کشمیری‌ها (بنای نخستین: تیموری/صفوی؛ مرمت: صفوی): محل این مجموعه در وسط نیمه جنوبی محله خاکستر است و یکی از قدیمی‌ترین آب‌انبارهاست.^۴ صابر هروی تاریخ دقیق ساخت آن را نگفته، تنها گزارش می‌دهد که ظاهراً این آب‌انبار توسط حسن‌خان در زمان صفویان ساخته یا بازسازی شده است.^۵ در حال حاضر ساختمان آب‌انبار وضعیت بسیار نامناسبی دارد و نیازمند بازسازی فوری است.
- ۱۹- قطب‌الدین پهلوان (بنای نخستین: صفوی): این آب‌انبار در گوشه شمال شرقی محله خاکستر روبه‌روی چارسو بوده است. قطب‌الدین، یکی از صاحب‌منصبان نظامی صفوی از

۱. همان، ص ۵۶.

۲. رجایی، محمدمسعود، «حوض‌های سرپوشیده هرات»، مجله هرات باستان، سال پنجم، شماره ۴، ۱۳۶۳، صص ۴۵ - ۸۲.

۳. صابر هروی، محمدمحسن، حوض‌نامه هرات، ۱۳۸۴، صص ۳۸ - ۳۹.

۴. رجایی، محمدمسعود، «حوض‌های سرپوشیده هرات»، مجله هرات باستان، سال پنجم، شماره ۴، ۱۳۶۳، صص ۴۵ - ۸۲.

۵. صابر هروی، محمدمحسن، حوض‌نامه هرات، ۱۳۸۴، ص ۴۷.



جانب حسن خان مأمور اعمار این آب‌انبار در مقابل آب‌انبار چارسو در گوشه بازار قندهار (محله مهمنداها) می‌شود که بعدها به زندان حسن خان تبدیل می‌گردد.^۱ در سال ۱۳۶۳ ش.

رجایی گزارش می‌دهد که این آب‌انبار تخریب شده است.^۲

۲۰- هیچ‌گونه اطلاعاتی در منابع تاریخی در خصوص این آب‌انبار در دسترس نیست (فقط در روی نقشه مشخص شده است).

۲۱- هیچ‌گونه اطلاعاتی در منابع تاریخی در خصوص این آب‌انبار در دسترس نیست (فقط در روی نقشه مشخص شده است).

۲۲- مجموعه چهارسوق یا چارسو (بنای نخستین: پیشاکرت و تیموری؛ مرمت: صفوی): این مجموعه در مرکز شهر کهنه در گوشه شمال غربی محله خواجه عبدالله مصری قرار دارد. چارسو در لغت به معنای چهار جهت به تقاطع خیابان‌ها از چهار دروازه به مرکز شهر اطلاق می‌شود، همچنان چهارسوق (چهاربازار)، به چهار بازاری اطلاق می‌شود که از چهار دروازه شروع شده به مرکز شهر می‌پیوندند.

این آب‌انبار از نظر مساحت، حجم، گنبد، ایوان و کارکرد بزرگ‌ترین آب‌انبار هرات است. بر اساس کتیبه آن، در سال ۱۰۴۳ ق. توسط حسن خان در زمان صفویان که سلسله مذکور در اوج قدرت بوده، ساخته شده است. صابر هروی نیز حسن خان را بانی این آب‌انبار که در محل یک آب‌انبار قدیمی ساخته شده، توصیف کرده است و برخی دیگر از نویسندگان بر این باورند که یک آب‌انبار بزرگ و عمیق قبل از حمله مغول وجود داشته که سپس توسط تیموریان بازسازی گردیده است.^۳ در ضلع شمال شرقی آب‌انبار چارسو، بازار ابریشم در ربع دوم سده ۱۹ میلادی ساخته شد که بعدها در پایان همین سده بازار سرپوشیده قناد ساخته و جایگزین بنای قبلی گردید. احتمالاً این آب‌انبار یکی از نخستین آب‌انبارهای صفویان باشد. با توجه به بازسازی انجام شده توسط آغاخان از سال ۱۳۸۴ تا ۱۳۸۷ ش.، این آب‌انبار در شرایط خوبی قرار دارد.

۲۳- مجموعه ذوالفقار (بنای نخستین: صفوی): محل این آب‌انبار در مرکز محله خواجه عبدالله مصری است. این آب‌انبار در سال‌های ۱۱۳۵ تا ۱۱۴۳ ق. توسط ذوالفقارخان ابدالی در اواخر دوره صفویان ساخته شد.^۴ با توجه به بازسازی انجام شده توسط آغاخان در سال ۱۳۸۸ ش.، در وضعیت خوبی قرار دارد.

۱. فکری سلجوقی، عبدالرئوف، خیابان، ۱۳۴۳، ص ۵۷.

۲. رجایی، محمدمسعود، «حوض‌های سرپوشیده هرات»، مجله هرات باستان، سال پنجم، شماره ۴، ۱۳۶۳، صص ۴۵ - ۸۲.

۳. صابر هروی، محمدمحسن، حوض‌نامه هرات، ۱۳۸۴، صص ۳۰ - ۳۱.

۴. همان، ص ۴۴.



۲۴- شهزاده‌ها: هیچ‌گونه اطلاعاتی در منابع تاریخی در خصوص این آب‌انبار در دسترس نیست (فقط در روی نقشه مشخص شده‌است).

۲۵- میرزاخان: هیچ‌گونه اطلاعاتی در منابع تاریخی در خصوص این آب‌انبار در دسترس نیست (فقط در روی نقشه مشخص شده‌است).

۲۶- هیچ‌گونه اطلاعاتی در منابع تاریخی در خصوص این آب‌انبار در دسترس نیست (فقط در روی نقشه مشخص شده‌است).

۲-۳. گونه‌شناسی آب‌انبارهای موجود

ما تمام ۱۱ آب‌انبار موجود را اندازه‌گیری کردیم و برای هر کدام پلان و مقطع ترسیم نمودیم (شکل ۴). چهار آب‌انبار (۶، ۱۶، ۱۸ و ۲۲) پلان مربعی اما دیگران پلان مستطیلی دارند. چهار آب‌انبار دارای گنبد‌های ترکیب هستند. ۱۶، ۱۸ و ۲۲ یک بادگیر در بالا (سقف) دارند و ۶ هم قبلاً بادگیر داشته اما طبق گفته ساکنان محل (با استفاده از خشت‌های خود آب‌انبار) بسته شده‌است. بادگیرها با افزایش تبخیر از طریق تهویه از دهانه، آب داخل آب‌انبار را خنک نگه می‌دارد. بر اساس منابع، آب‌انبارهای ۶، ۱۶ و ۱۸ تیموری هستند. بنای نخستین آب‌انبار ۲۲ مربوط به دوره پیش از ملوک کورت بوده و در دوره صفوی بازسازی شده‌است، در حالی که برخی از نویسندگان معتقدند که ۲۲ در دوره تیموری بازسازی شده‌است اما مقرنس‌بندی سه‌بعدی آن با تزئینات گچی از ویژگی‌های معماری دوره صفوی است. علاوه بر این، آب‌انبار ۲۲ دارای ایوان مرتفع با پوشش تاقدار است که از ویژگی‌های معماری دوره صفوی در هرات است. آب‌انبار ۲۲ ترکیبی از ویژگی‌های دو سلسله را نشان می‌دهد که نشان از بازسازی آن در دوره انتقالی می‌تواند باشد. با توجه به شباهت‌های فیزیکی با آب‌انبارهای ۶، ۱۶ و ۱۸، آب‌انبار ۲۲ ممکن است در دوره تیموری یا صفوی توسط معماران دوره تیموری طراحی شده باشد. در نتیجه این بحث می‌توان گفت که پلان مربع‌شکل با گنبد ترکیب و بادگیر در بالای سقف از ویژگی‌های معماری آب‌انبارها در دوره تیموری است.

از بین مخازن با پلان مستطیلی، آب‌انبارهای ۱، ۳، ۱۱ و ۱۷ دارای سقف‌های تاق‌خانه‌ای با سه قسمت هستند که توسط دو تاق در طول دهانه پشتیبانی می‌شوند، در حالی که آب‌انبارهای ۷، ۱۰ و ۲۳ دارای سقف‌های تاق‌ضربی ساده هستند. آب‌انبارهای ۱، ۳ و ۱۱ کلاهکی در بالاترین قسمت مرکزی سقف قرار گرفته‌است و در آب‌انبار ۱۷ در این قسمت بادگیر ساخته شده‌است. کلاهک، بازشو ندارد و برای اكمال طرح هندسی سقف و همچنین زیبایی استفاده می‌شود. بر اساس منابع، از میان چهار آب‌انبار «۱»، «۳»، «۱۱» و «۱۷» که دارای سقف گنبدی هستند، آب‌انبار ۱ به دوره قبل یا دوره ملوک کورت، آب‌انبار ۳ به دوره قبل از





ملوک کرت و آب‌انبار ۱۷ به دوره تیموری برمی‌گردد، و بر اساس کتیبه، آب‌انبار ۱۱ متعلق به دوره صفویان است. علاوه بر این، بر اساس منابع، آب‌انبار ۱ در دوره تیموری و ۳ و ۱۷ در دوره صفوی و آب‌انبار ۱۱ در دوره دزانی مرمت گردیده است. آب‌انبار ۱۱ پلان و نوع سقف آن شبیه به ۱ و ۳ است که هر دو در دوره قبل از ملوک کرت ساخته شدند. ۳ و ۱۱ یک ایوان مرتفع با پوشش نیم‌گنبدی دارند. از نظر ساختاری، افزودن گنبد یا بادگیر در بالای سقف کار دشواری است اما یک ایوان که از نظر ساختاری مستقل از ساختمان است، می‌تواند به راحتی اضافه شود. ایوان‌های ۳ و ۱۱ پس از تیموریان در فرایند مرمت (در دوره صفوی) به سازه‌های قدیمی‌تر آب‌انبارها افزوده شدند. از این ویژگی‌ها می‌توان استنباط کرد که اصل آب‌انبار ۱۱ قبل از تیموریان ساخته شده و در دوره صفویان بازسازی شده است. آب‌انبار ۱۷ نیز مانند ۱۱ پلان و نوع سقف آن شبیه به ۱ و ۳ است که هر دو پیش از این (ملوک کرت) پدید آمده‌اند اما شیوه ساخت گنبد آن شبیه گنبد‌های دوره تیموری است. همچنین آب‌انبار ۱۷ بادگیری در قسمت فوقانی خود دارد که ویژگی مشترک دوره تیموری است. چنین ترکیبی از ویژگی‌هایی که در آب‌انبار ۱۷ دیده می‌شود ممکن است به دلیل ساخت آن در دوره انتقالی (قبل و در دوره تیموریان) و تغییرات در عصر صفویان باشد. از این رو می‌توان طرح مستطیل شکل با سقف گنبدی و کلاهک در نقطه مرکزی را از ویژگی‌های معماری قبل از دوره تیموری قلمداد کرد. از میان سه آب‌انبار ۷، ۱۰ و ۲۳ که دارای سقف تاق ضربی هستند، آب‌انبار ۷ به دوره ملوک کرت یا صفوی برمی‌گردد، در حالی که ۱۰ و ۲۳ به دوران صفویان متعلق است. همچنین با توجه به مرجع، آب‌انبار ۷ در دوران صفویان و ۱۰ و ۲۳ در دوره دزانی بازسازی شده‌اند. بنا بر این می‌توان طرح مستطیل شکل با کلاهک را از ویژگی‌های معماری دوره پس از تیموریان دانست.

بر اساس تحلیل فوق، گونه‌شناسی آب‌انبارها در شهر کهنه را می‌توان با توجه به ویژگی‌های معماری آن‌ها به سه نوع طبقه‌بندی کرد (شکل ۴).

اولین نوع آب‌انبارها (۱، ۳، ۱۱ و ۱۷) دارای پلانی مستطیل شکل با سقف گنبدی است که ویژگی مربوط به دوره قبل از تیموریان (ملوک کرت یا پیش از آن) می‌باشد. ۱، ۳ و ۱۱ دارای کلاهک و آب‌انبار ۱۷ یک بادگیر در بالای سقف خود دارند. در مورد ۳، ۱۱ و ۱۷ به نظر می‌رسد در دوره صفوی یک ایوان به ساختمان قدیمی‌شان افزوده شده است. در مورد بام یا سقفشان نیز به نظر می‌رسد که استفاده از گنبد نورگیر از ویژگی‌های دوره قبل از تیموریان و استفاده از بادگیر از ویژگی‌های عصر تیموریان است.

نوع دوم ۶، ۱۶، ۱۸ و ۲۲ دارای پلان مربع با سقف گنبدی گوشه‌سازی شده هستند که از ویژگی‌های معماری دوره تیموری است. تیموریان الگوی سازه‌های غربی (ایران و ترکیه



امروزی) یعنی گنبد گوشه‌سازی شده را به هرات معرفی کرده و توسعه دادند. مورد ⑥، ⑩ و ⑫) و ⑬) ویژگی‌هایی را نشان می‌دهد که در دوره تیموریان ساخته شده است، در حالی که آب انبار ⑭) (بزرگ‌ترین آب انبار هرات) ترکیبی از ویژگی‌های تیموریان و صفویان را نشان می‌دهد زیرا در دوره انتقالی دوباره ساخته شده است. پلان مربع و ویژگی‌های سقف هشت ضلعی گنبدی شکل آن مربوط به دوره تیموریان است اما تزئینات و ایوان آن مربوط به دوره صفویه می‌باشد. نوع سوم ⑦، ⑩ و ⑬) دارای پلان مستطیل شکل با سقف تاق ضربی است که از ویژگی‌های دوره پساتیموری می‌باشد. این نوع سوم دارای ساختارهای ساده و کوچکی هستند. آب انبار ⑦) دارای ویژگی‌های صفوی است بنا بر این ممکن است ابتدا توسط ملوک کرت (طبق اسناد) ایجاد شده باشد و توسط صفویان بازسازی گردیده باشد.

در مقایسه با تیموریان، آب انبارهای صفوی کوچک‌تر و طرح‌های آن‌ها ساده‌تر است؛ به این دلیل که تیموریان هرات را پایتخت قرار دادند در حالی که صفویان پایتخت را به اصفهان منتقل کردند و بر توسعه اصفهان تمرکز نمودند. علاوه بر این، شهرسازی شهر کهنه به نقطه اشباع رسیده بود و توسعه حومه شهر در دوره تیموری و پس از آن پیشرفت کرد. بر اساس منابع تاریخی، پنج آب انبار در دوره صفوی بازسازی شد. صفویان احتمالاً قصد داشتند از طریق چنین تغییراتی خود را به عنوان مسلمانان شیعه از دیگر مذاهب متمایز سازند.



P ID	Plan	Front Elevation	Section	Remarks
1 (Malik)				Area (A): 124.0 m ² , Dept of Reservoir (d): 4.0 m, Volume (V): 496.0 m ³ , Plan shape: Rectangular, Roofing: domical vault with cupola, Inside: arches with domed segments and cupola on ceiling (decorated), Outside: simple, Iwan: low but the main Iwan removed in 1948 was elevated, Site: commercial.
3 (Rokhband)				A: 75.5 m ² (d): 4.5 m, V: 339.8 m ³ , shape: Rectangular, plan: rectangular, Roofing: domical vault with cupola, inside: decorated partly, outside: gypsum Muqarnas decorations, Site: residential
11 (Sultan)				A: 85.0 m ² , (d): 4.9 m, V: 414.0 m ³ , Plan: rectangular, Roofing: barrel vault with cupola, inside: arches, with decorated ceiling, outside: decorated, Site: residential (past) but commercial (now)
17 (Wazeer)				A: 87.0 m ² , (d): 5.6 m, V: 487.2 m ³ , Plan shape: Rectangular in underground, octagonal in ground surface level, Roofing: domical vault with Bad-gir, inside: decorated ceiling outside: decorated, Site: commercial
6 (Sarwar)				A: 57.8 m ² , (d): 5.0 m V: 289.0 m ³ , Plan shape: square, Roofing: domed roof, bad-gir closed (residents), Site: residential
16 (Naqshabi)		 Existing Original		A: 74.0 m ² , (d): 4.0 m, V: 296.0 m ³ , Plan shape: square, Roofing: rib-domed roof with Bad-gir, Site: residential, Note: the surrounding area topogra-phy is changed due to soil filling
18 (Kashmeriha)		 Existing Original		A: 69.0 m ² , (d): 4.0 m, V: 276.0 m ³ , Plan shape: square, Roofing: domed roof with Bad-gir, Site: residential Note: the surrounding area topogra-phy is changed due to soil filling
22 (Chaharsuq)				A: 436.6 m ² , d: 5.0 m, V: 2183.0 m ³ Plan shape: square, Roofing: rib domed roof with Bad-gir, inside: the most decorated, Outside: the most decorated, Iwan: greatest, Decorated with Muqarnas, Elevated, and has two Minarets on top of the Iwan. it has many rooms and a large yard Site: Commercial
7 (Godam)				A: 64.8 m ² , (d): 3.1 m, V: 200.9 m ³ Plan shape: Rectangular Roofing: Barrel vault, inside: simple Outside: simple, Site: residential
10 (Pahlawan)				A: 57.9 m ² (d): 5.0 m, V: 289.5 m ³ Plan shape: Rectangular, Roofing: barrel vault, inside: simple, Outside: limited decorations, Site: residential
23 (Zulfagar)				A: 43.5 m ² , (d): 3.0 m, V: 130.5 m ³ Plan shape: Rectangular Roofing: barrel vault, inside: simple Outside: simple, Site: residential

Legend



Scale 0 2 5 10 20 m

شکل ۲. انواع و وضعیت فعلی آب‌انبارهای موجود (طراحی: غلام محمد عاصم، ۲۰۱۸م.)

نامه: بیسنغر، شماره سوم، ۱۴۰۲ خورشیدی



۳. روند توسعه سیستم آبرسانی و احیاء شبکه‌های آبرسانی در شهر کهنه

۳-۱. روند توسعه سیستم آبرسانی در شهر کهنه

در گذشته ساخت آب‌انبارها برای آبرسانی یک کنش مذهبی تلقی می‌شد و از ابتدای پیدایش شهر مورد توجه کامل پادشاهان قرار می‌گرفت.^۱ این بخش شامل ۱۸ آب‌انبار که بنای نخستین آن‌ها مشخص است، می‌باشد. عبارت «بنای نخستین» در این مقاله به اولین تاریخ ساخت اشاره می‌کند و اما «مرمت یا بازسازی» به تغییرات ایجاد شده بعدی مانند بازسازی جزئی، افزودن و بازسازی کامل اشاره دارد.

۱-۳. پیش از دوره آل کرت (پیش از ۶۴۳ق. / ۱۲۴۳م.)

ساخت حداقل پنج آب‌انبار (۱)، (۲)، (۳)، (۴) و (۲۲) به دوره قبل از سلسله کرت تعلق دارد. در میان آن‌ها، (۱) قدیمی‌ترین است که اولین بار در ۳۳۰ قبل از میلاد ساخته شده است. (۲) قبل از سلجوقیان (سده ششم) ساخته شد. (۳) در سده نهم ساخته شد. آب‌انبار (۴) به نظر می‌رسد در سده ۱۱ تا ۱۲ ساخته شده و (۲۲) از دوره بسیار قبل از سده ۱۳ است. چهار آب‌انبار «(۱)، (۲)، (۳) و (۴)» در شمال غربی محله قضاات، جنوب ارگ در قدیمی‌ترین بخش شهر کهنه موقعیت دارند. (۲۲) دقیقاً در مرکز شهر کهنه جای گرفته است.

اطلاعات ما در مورد آب‌انبارهای بزرگ و کوچک پیش از سلسله کرت محدود است، به علت این که هر سندی که موجود بوده، در زمان جنگ یا پس از آن سوزانده شده است. بر اساس برخی منابع، ساخت حوض‌ها از روزگار باستان در هرات رایج بوده است. به نظر می‌رسد توسعه حوض‌ها در دوره غزنویان (۳۴۴-۵۸۳ق.) در این شهر به اوج خود می‌رسد. تاریخ‌نگار شهیر دوره غزنوی ابوالفضل بیهقی در سده پنجم هجری در هرات از حوضی مجهز به نوعی سیستم لوله‌کشی شگفتی آور یاد کرده که قادر بوده آب را به بام و سقف خانه پمپ کند و از آن جا سرازیر می‌شده است. به نظر می‌رسد که به دلیل آب و هوای خشک، گرما و تبخیر آب، باد شدید و گرد و غبار ساخت حوض‌ها پس از غزنویان کاهش یافته است. حاکمان بعدی بیشتر به ساخت آب‌انبارها تا حوض‌ها توجه کرده‌اند.

زمانی که هرات آباد و پر از نعمات بود، آب حتی در جنگ‌های طولانی برای مدت کافی وجود داشت. نمونه آن حمله تولى خان (مغول) پسر چنگیزخان است که ارتش او به مدت هشت ماه، به شمول زمستان بسیار سرد، هرات را محاصره کرد. «مردم قهرمان هرات هرگز در



۱. صابر هروی، محمد محسن، حوض‌نامه هرات، ۱۳۸۴، ص ۲۲.



این محاصره طولانی مدت با کمبود آب مواجه نشدند.^۱ در سال ۶۱۳ق. یا قوت گزارش داد که «هرات به دلیل وسعت، ... فراوانی آب، ... و چشم‌انداز نمای شهری، مهم‌ترین شهر منطقه بود.^۲ چهار سال بعد، در سال ۶۱۸ق. ارتش چنگیزخان هرات را ویران کرد.^۳ مقاومت مردم در مقابل قوای چنگیز قهرمانانه بود... و جوی‌های آب از خون، رنگ سرخ را به خود گرفتند.^۴ این سوابق نشان می‌دهند که سیستم‌های آبرسانی در اندرون شهر پیش از آن توسعه یافته بود.

۳-۱-۲. دوره آل کرت (۶۴۳ تا ۷۸۳ق./۱۲۴۵ تا ۱۳۸۱م.)

چهار آب‌انبار ۵، ۷، ۸ و ۹ ساخت آن‌ها به دوره آل کرت بر می‌گردد که از آن جمله ۷، ۸ و ۹ در محله قطبیچاق جایی که مسجد جامع در سال ۵۹۷ق. توسط سلطان غیاث‌الدین غوری تأسیس شد و بعدها در زمان تیموریان توسعه یافت، و مورد ۵ در شمال ارگ در محله قطبیچاق ساخته شده است.

ملوک کرت پس از حمله چنگیزخان (۶۱۷ق.) به قدرت رسیدند و هرات را در میانه سده هفتم هجری بازسازی کردند. آن‌ها علاوه بر ایجاد جوی‌های جدید، جوی‌ها و آب‌انبارهای موجود را بازسازی کردند. در سال ۶۳۳ق. عزالدین مقدم جوانان را جمع کرد تا آب را، پس از مسدود شدن به دلیل جنگ، به جوی انجیل بازگردانند.

۳-۱-۳. قبل از دوره تیموری (BK یا K)

آب‌انبار ۱۱ در محله قطبیچاق در دوران قبل از تیموری ساخته شده است.

۳-۱-۴. دوره تیموری (۷۸۳ تا ۹۱۳ق./۱۳۸۱ تا ۱۵۰۷م.)

چهار آب‌انبار ۶، ۱۶، ۱۷ و ۱۸ خصوصیات دوره تیموری را برخوردار هستند. سه موردشان ۱۶، ۱۷ و ۱۸ در محله جنوب غربی خاکستر که به عنوان بخش جدیدتر شهر کهنه نیز شناخته می‌شود، قرار دارد. این می‌تواند بخشی از توسعه و شهرسازی در دوره تیموریان در آن ناحیه را توضیح دهد. مورد ۶ هم در محله قضاات است.

تیمور در سال ۷۸۴ق. هرات را اشغال کرد. سپس هرات به عنوان پایتخت امپراتوری تیموری انتخاب شد. شاهرخ (حک. ۸۰۷ تا ۸۵۰ق.) فرزند امیر تیمور و ملکه گوهرشاد، هرات نوینی را پایه‌گذاری کردند که به «مرورید خراسان» مشهور شد. هرات، به عنوان پایتخت امپراتوری

۱. رجایی، محمدمسعود، «حوض‌های سرپوشیده هرات»، مجله هرات باستان، سال پنجم، شماره ۴، ۱۳۶۳، ص ۵۰.
2. Najimi, Abdul Wasay, *Herat: The Islamic City*, 1988, p. 31.

۳. همان.

4. Gammell, C. P. W., (2016), *The Pearl of Khorasan*, 2016, p. 22.





تیموری نه تنها برای ساکنان محلی بلکه برای بازدیدکنندگان (جهانگردان، بازرگانان، دانشمندان و ...) نیز خدمات ارائه می‌کرد. تیموریان در معماری مهارت ویژه داشتند. بازارهای شهر کهنه مسقف بود و محل تلاقی چهار بازار در مرکز شهر (چارسو) با گنبدی بزرگ و دیدنی پوشیده شده بود. همچنین ساختمان‌های اداری، مصالای هرات، کاروان‌سراها، باغ‌ها و جوی‌ها را ساختند. شهر به سمت شمال بیرون از ساحه شهر کهنه گسترش یافت و روستاهای جدیدی (مانند باغ دشت) توسعه یافت. به دلیل شهرسازی، دولت مجبور شد جوی نو و جوی سلطانی را در زمان ابوسعید تیموری بسازد.^۱

۳-۱-۵. دوره صفوی (۹۰۶ تا ۱۱۴۹ ق. / ۱۵۰۱ تا ۱۷۳۶ م.)

سه آب انبار ۱۰، ۱۹ و ۲۳ به دوره صفوی تعلق دارند. ۱۰ در محله قطبچاق، ۱۹ در خاکستر و ۲۳ در محله عبدالله مصری ساخته شدند. بر اساس منابع تاریخی، پنج آب انبار ۳، ۷، ۱۷، ۱۸ و ۲۲ در دوره صفوی مرمت و بازسازی شدند. از این میان، ۱۷ و ۱۸ در خاکستر و ۳، ۷ و ۲۲ در هر یک از سه ربع دیگر قرار دارند. آب انبار ۲۲ در محله عبدالله مصری به طور کامل بازسازی شد اما برخی دیگر به نظر می‌رسد تا حدی مرمت شده‌اند.

صفویان در بخش معماری راه تیموریان قدرتمند را دنبال کردند اما پایتخت خود را به ترتیب به شهرهای تبریز (۹۰۶ تا ۹۶۲ ق.)، قزوین (۹۳۶ تا ۱۰۰۶ ق.) و اصفهان (۱۰۰۶ تا ۱۱۴۸ ق.) انتقال دادند. معماران و هنرمندان ماهر را از هرات به این پایتخت‌ها منتقل کردند و همچنان چارسو (چهارسوق) دیگری را در اصفهان ساختند. به نظر می‌رسد آب انبارهای قدیمی هرات در دوره صفوی به سبب طول عمرشان نیازمند مرمت بوده‌اند.

اگر چه ما نتوانستیم دوره‌های توسعه سه آب انبار ۲۴، ۲۵ و ۲۶ را در محله عبدالله مصری به دست آوریم اما از آن جایی که آب انبارهای ۲۲ و ۲۳ به دوره صفوی برمی‌گردند و آب انبارهای ۲۴ و ۲۵ در بین ۲۲ و ۲۳ بوده‌اند، می‌توان حدس زد که ۲۴ و ۲۵ در اواخر دوره صفوی یا بعد از آن ساخته شده‌اند. به این ترتیب به نظر می‌رسد که شهرسازی در داخل شهر کهنه در دوره تیموری و صفوی به استثنای محله عبدالله مصری به اوج خود رسیده‌است.



۱. فکری سلجوقی، عبدالرئوف، هرات‌نامه، ۱۳۹۰، ص ۳۴۵.



جدول ۱. شماری از آب‌انبارهای شناسایی شده بر اساس ناحیه و دوره (ساخت)

نواحی شهر کهنه		محله قضاات							
ID در نقشه‌های ۲ و ۳		۱	۲	۳	۴	۵	۶		
پژوهشگران	نام آب‌انبار: حوض اندر مایر	ملک		رخیند	بی‌بی نوز	بابا ولی	حاجی سروز		
		نیلدر مایر	0	0	X	0	0	0	
		محسن صابر هروی	0	0	0	X	0	0	
	مسعود رجاچی	0	0	0	X	X	0		
	عبدالواسع نجیبی	0	0	0	0	0	0		
	منابع تاریخی	بنای نخستین	BK/K	BK	BK	BK	K	T/S	
			T		S			D	
			تغییر						
		پژوهش کنونی	گونه‌شناسی	BT		BT+S			T
			اقتباس	BK	BK	BK	BK	K	T
وضعیت کنونی			خوب	تخریب‌شده	خوب	تخریب‌شده	تخریب‌شده	ناایمناب	

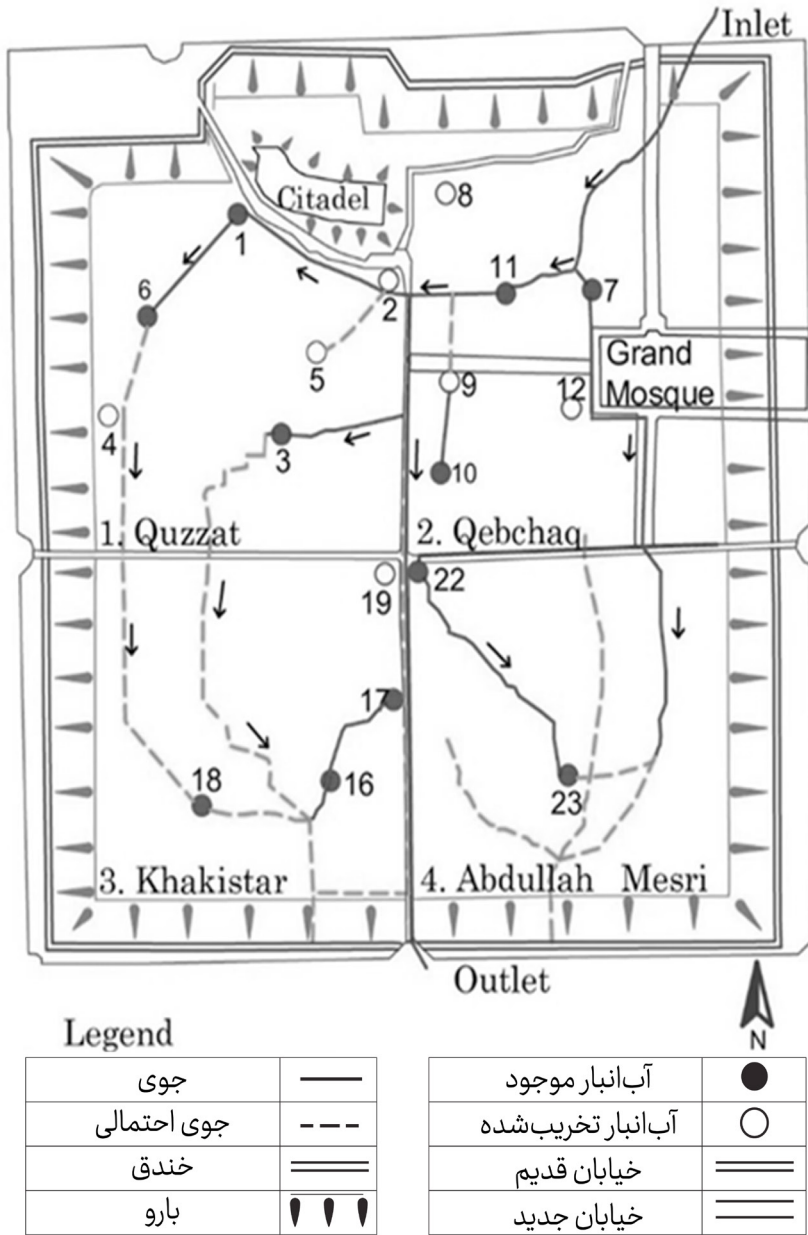




نامه با بستانگر، شماره سوم، ۱۴۰۲ خورشیدی

محلله قطنیجات

۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵
گدام	هوشمند (هزارهوا)	برده	پهلوان	سالمان سید احمد کبیر	چهارباغ	نامعلوم	نامعلوم	نامعلوم
0	X	0	0	0	X	0	0	0
0	0	0	0	0	0	X	X	X
0	0	0	0	0	0	X	X	X
0	x	0	0	0	0	x	0	0
K/S	K	K/T	S	S	D			
1880s		1901	D	D				
AT			AT	BT+S				
K	K	K	S	BT	D			
نامناسب	تخریب شده	تخریب شده	خوب	خوب	تخریب شده	تخریب شده	تخریب شده	تخریب شده



شکل ۳: نقشه کانال‌ها و توزیع جغرافیایی آب انبارها در چهار محله شهر کهنه هرات (غلام محمد عاصم،

۲۰۱۸)





۳-۱-۶. دوره دژانی (۱۱۶۰ تا ۱۲۴۱ ق. / ۱۷۴۷ تا ۱۸۲۶ م.)

تنها آب‌انبار ۱۲ در محله قطبیچاق نزدیک مسجد جامع وجود داشت که ساخت آن به دوره سدوزایی/دژانی برمی‌گردد.

از میان ۱۸ آب‌انباری که ساخت نخستین آن‌ها را می‌توان تخمین زد، پنج آب‌انبار (۱)، (۲)، (۳)، (۴) و (۲۲) از دوران پیش از ملوک کرت است. چهار آب‌انبار (۵)، (۷)، (۸) و (۹) از دوره ملوک کرت، آب‌انبار (۱۱) از دوره قبل از تیموریان (BK یا K)، چهار تا (۶)، (۱۶)، (۱۷) و (۱۸) از دوره تیموری، سه تا (۱۰)، (۱۹) و (۲۳) از دوره صفوی و آب‌انبار (۱۲) از دوره دژانی (۱۱۶۰ تا ۱۲۵۷ ق. / ۱۷۴۷ تا ۱۸۴۲ م.) هستند. این نشان می‌دهد که بیشتر آب‌انبارها قبل از تیموریان ساخته شده‌اند. به این معنی که اساس سیستم آبرسانی در شهر کهنه قبل از تیموریان گذاشته شده است.

رابطه بین دوره مبدا و مکان به این شرح است (جدول ۲): ۱. از پنج آب‌انباری که پیش از دوره آل کرت ساخته شده‌اند، چهار آب‌انبار در محله قضاات و یک آب‌انبار در محله خواجه عبدالله مصری است. ۲. از چهار آب‌انبار مربوط به دوره آل کرت، سه آب‌انبار در محله قطبیچاق و یک آب‌انبار در محله قضاات است. ۳. از چهار آب‌انبار مربوط به دوره تیموری، سه آب‌انبار در محله خاکستر و یک آب‌انبار در محله قضاات است. ۴. به همین گونه آب‌انبارهایی که در دوره صفوی و دژانی ساخته شده‌اند در یک محله متمرکز نیستند؛ (۲۲) و (۲۳) در محله عبدالله مصری در دوره صفوی ساخته یا بازسازی شده‌اند و آب‌انبارهایی با منشأ نامشخص (۲۴)، (۲۵) و (۲۶) بین آن‌ها قرار دارند. این آب‌انبارها ممکن است در دوره صفوی یا دژانی ساخته شده باشند.

در مجموع به نظر می‌رسد توسعه آب‌انبارها از دو محله شمالی شروع شده و به سمت دو محله جنوبی ادامه پیدا کرده است. توسعه آب‌انبارها بین دو محله شمالی از محله قضاات (محله ارگ) به سمت محله قطبیچاق (مسجد جامع) ادامه یافته است. بین دو محله جنوبی (محلات مسکونی) توسعه آب‌انبارها از محله برج خاکستر به سمت محله عبدالله مصری توسعه یافته است. به نظر می‌رسد شهرسازی در دو محله شمالی قبل از تیموری به اوج خود رسیده است. تیموریان شروع به توسعه سکونتگاه‌ها و باغ‌ها در خارج از شهر کهنه کردند. تغییر مکان‌های توسعه آب‌انبارها ممکن است بازتاب‌دهنده روند شهرسازی در شهر کهنه باشد.

۳-۲. احیاء شبکه‌های آبرسانی در شهر کهنه

بر اساس موقعیت آب‌انبارها و بقایای کانال‌ها، شبکه آبرسانی را در دوره دژانی (آخرین دوره‌ای که هرات هنوز بافت کهن شهری‌اش را حفظ کرده بود) بازسازی و ترسیم کردیم (شکل ۳). آب استخراج شده از هری رود از طریق جوی انجیل به داخل شهر کهنه به محله قطبیچاق





معروف به محله اول (اشاره به مکانی دارد که برای نخستین بار آب دریافت می شد) هدایت می شد (شکل ۳). سپس به شاخه های کوچک تری تقسیم می شود که به محله های دیگر شهر کهنه نزدیک مسجد جامع منتهی می شده است. «... آب از طریق کانال های سرپوشیده ای که در برخی مناطق از داخل خانه های شخصی عبور می کند به آب انبارها می رسد»^۱. مردم می توانستند از آب کانال ها یا نهرهای منشعب در داخل خانه های خود استفاده کنند. در حال حاضر جوی انجیل در خارج از شهر کهنه هنوز مورد استفاده است در حالی که شاخه های آن در داخل شهر کهنه بیشتر پُر و تخریب شده است. کانال های تأمین آب شیرین در شهر کهنه منشعب می شوند و از خیابان اصلی و بخش های پیرامونی شهر کهنه عبور می کنند (شکل ۳). با توجه به ارتفاعات هر ربع، دو آبراه اصلی وجود داشت، یکی از قطبیچاق به قضاآت، سپس خاکستر و در نهایت به یک خروجی؛ دیگری از محله قطبیچاق به محله عبدالله مصری و سپس به یک خروجی وصل می گردید. شیب تدریجی بر اساس ارتفاع وجود دارد، به این معنی که یک شبکه کانال بعد از ⑥ باید از ④ عبور کرده و به ⑩ برسد. نقشه های قدیمی، آب انبارهای ⑥، ④ و ⑩ را در لبه غربی شهر کهنه نشان می دهد که به احتمال زیاد توسط کانالی که از هر آب انبار عبور می کرده تأمین می شده است. یکی دیگر از شبکه های کانال احتمالی از ③ به سمت پائین تا قسمت خروجی جنوبی واقع بوده است. شبکه های کانال احتمالی را با توجه به روایت شفاهی ساکنان، آثار باقی مانده جوی ها و بررسی اختلاف ارتفاع، پیدا کرده و در نقشه ترسیم کردیم.

در هر دو محله خاکستر و عبدالله مصری، تمام زه کشی ها (کانال های فاضلاب) جمع می شوند و از خروجی ها به خندق ها (در داخل و خارج از شهر کهنه) آن سوی باروی شهر می ریزند.

نتیجه گیری

روی نقشه شهر کهنه هرات ۲۶ آب انبار را می توان شناسایی و ترسیم کرد. آن ها به طور نسبی در هر چهار محله توزیع شده اند. شش آب انبار (۲۳٪) در محله قضاآت، نه آب انبار (۳۵٪) در محله قطبیچاق، شش آب انبار (۲۳٪) در محله خاکستر و پنج آب انبار (۱۹٪) در محله عبدالله مصری واقع شده اند. با تلاش فراوان توانستیم از مجموع ۲۶ آب انبار، برای ۱۸ آب انبار پیشینه تاریخی فراهم آوریم.

پیوند میان دوره ساخت و موقعیت را چنین می توان توضیح داد:

از پنج آب انباری که پیش از سلسله کرت ساخته شده، چهار تا در محله قضاآت و یکی

۱. رجایی، محمدمسعود، «حوض های سرپوشیده هرات»، مجله هرات باستان، سال پنجم، شماره ۴، ۱۳۶۳، ص ۵۳.





در محله عبدالله مصری و از هر چهار آب‌انبار ساخته شده در دوره آل کرت، سه تا در محله قطبیچاق و یکی در محله قضاات واقع شده است. مورد ⑪ که قبل از دوره تیموریان ساخته شده، در محله قطبیچاق واقع است. از چهار آب‌انباری که از دوره تیموری به یادگار مانده، سه تا در محله خاکستر و یکی در محله قضاات واقع شده است. آب‌انبارهایی که در دوره صفوی و دژانی ساخته شده‌اند در یک محله خاص نیستند. به طور کلی، توسعه آب‌انبارها از دو محله شمالی آغاز شده و به دو محله دیگر به سمت جنوب ادامه یافته است. توسعه آب‌انبارها بین دو محله شمالی از محله قضاات (محله ارگ) به سمت محله قطبیچاق (مسجد جامع) ادامه یافته است. بعدها توسعه آب‌انبارها بین دو محله جنوبی (محلات مسکونی) از محله خاکستر به سمت محله عبدالله مصری توسعه یافته است.

از مجموع ۲۶ آب‌انبار تنها ۱۱ آب‌انبار در شهر کهنه باقی مانده است. آب‌انبارها با توجه به ویژگی‌ها و ساختار سه نوع هستند. نوع اول دارای پلان مستطیلی و سقف گنبدی با پیشینه طولانی هستند که از ویژگی‌های معماری دوره آل کرت یا قبل از آن است. نوع دوم دارای پلان مربعی با سقف گنبدی و گوشه‌سازی شده (با رسمی بندی‌ها) هستند که از ویژگی‌های معماری دوره تیموری است. نوع سوم دارای پلان مستطیلی با سقف تاق ضربی هستند که از ویژگی‌های معماری دوره صفوی به بعد است.

به منظور انجام تحلیل گونه‌شناسی دقیق‌تر، مطالعات تطبیقی آب‌انبارها در مناطق فراتر از شهر کهنه هرات و ساختمان‌هایی غیر از آب‌انبارها ضروری است. از مجموع ۱۱ آب‌انبار هشت آب‌انبار در نتیجه برنامه حفاظتی بنیاد فرهنگی آغاخان در وضعیت خوبی قرار دارند. سه آب‌انبار دیگر (⑥، ⑦ و ⑧) نیازمند توجه و بازسازی فوری هستند.

یادداشت‌ها

۱. «حوض» به هرگونه مخزن آب از کوچک تا بزرگ گفته می‌شود. این واژه که در تاریخ معماری هرات نیز رایج بوده، نمی‌تواند امروزه انواع مخازن آب را دربرگیرد. «آب‌انبار» با آن که واژه نسبتاً جدیدی است اما در مطالعات معماری امروز بیشتر به حوض‌های سرپوشیده که مقدار قابل توجهی از آب را در خود نگهداری می‌کنند گفته می‌شود و از این روی در این مقاله از واژه «آب‌انبار» به جای «حوض» استفاده کردیم.
۲. «شهرکهنه» ترکیب وصفی کهن، فارسی و رایج در هرات است و بر «شهر قدیم» برتری دارد.
۳. چهار محله شهرکهنه هرات در دوره‌های مختلف تاریخی نام‌های گوناگونی به خود گرفته‌اند. روزگاری محلات براساس پیشه غالب مردم ساکن در آن نام‌گذاری می‌شد و وقتی هم بر مبنای تعلق قومی آنان. نام‌های دیگر سه محله شهرکهنه هرات چنین



است: محله قَصّات، ارگ یا بردرانی‌ها؛ محله قطبیچاق، قبیچاق، مسجد جامع یا قائنی‌ها؛ محله خاکستر، خاک برسریا مهمندها.

منابع فارسی

- احراری، عبدالکریم، (۱۳۱۰)، رساله مزارات با برکات هرات، هرات: مطبعه دانش.
- اسپندیار، یحیی حازم، (۱۳۹۴)، علم آبیاری در هرات، کابل: وزارت انرژی و آب افغانستان.
- بیهقی، ابوالفضل محمد، (۱۳۹۰)، تاریخ بیهقی (دیبای دیداری)، به کوشش محمدجعفریاحقی و مهدی سیدی، تهران: نشر سخن.
- رجایی، محمدمسعود، (۱۳۶۳)، «حوض‌های سرپوشیده هرات»، مجله هرات باستان، سال پنجم، شماره چهارم، صص ۴۵ - ۸۲.
- صابرهروی، محمدمحسن، (۱۳۸۴)، حوض‌نامه هرات، مشهد: ایوار.
- فکری سلجوقی، عبدالرئوف، (۱۳۶۸)، رساله مزارات هرات، به کوشش ملک دینی، هرات: مطبعه توحید.
- _____، (۱۳۴۳)، خیابان، کابل: انجمن جامی.
- _____، (۱۳۹۰)، هرات‌نامه، ویرایش غلام‌سخی غیرت، کابل: مطبعه افغانستان تایمز.

منابع انگلیسی

- Najimi, Abdul Wasay, (1988), *Herat: The Islamic City (A Study in Urban Conservation)*, London: Curzon Press.
- Jodidio, P (Editor), (2017), *The Aga Khan Historic Cities Program: Afghanistan; Preserving Historic Heritage*, London: Prestel.
- Gammell, C. P. W., (2016), *The Pearl of Khorasan (A History of Herat)*, London: Hurst & Co.

